

УСТИМЕНКО

Володимир Анатолійович — член-кореспондент НАН України, директор Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова Національної академії наук України»

ПРОГРАМА ЮНЕСКО «ПІДТРИМКА СВОБОДИ І БЕЗПЕКИ НАУКОВЦІВ»: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Добрий день, шановні колеги!

У своєму виступі я хотів би ознайомити вас з програмою ЮНЕСКО «Підтримка свободи і безпеки науковців».

ЮНЕСКО (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) — міжнародна міжурядова організація, спеціалізована установа ООН з питань освіти, науки і культури, яка працює в тісній координації з іншими установами системи ООН та є привілейованим партнером Групи 20 (G20).

Візія ЮНЕСКО: «Думки про війну виникають в умах людей, тому в їхній свідомості слід укорінювати ідею захисту миру».

Організація працює задля зміцнення миру, її діяльність пов'язана зі сферою освіти, науки, культури, комунікацій та інформації. ЮНЕСКО сприяє досягненню взаєморозуміння, дбайливому ставленню до нашої планети, забезпеченню повноцінного життя людей, зміцненню інтелектуальної та моральної солідарності людства. ЮНЕСКО допомагає регіонам та країнам, які постраждали від конфліктів, воєн і надзвичайних ситуацій, сприяє їхньому відновленню, забезпеченню освіти, збереженню культурної спадщини.

В Україні для координації співпраці національних установ з цією поважною міжнародною організацією Указом Президента України від 26.03.1996 № 212/96 створено Національну комісію у справах ЮНЕСКО як міжвідомчий орган при Міністерстві закордонних справ України. Сектор науки цієї Комісії очолює президент НАН України академік НАН України А.Г. Загородній, а за різними напрямками компетенції в ній працюють: академіки НАН України М.З. Згуровський, С.О. Довгий, В.Г. Кремень, В.А. Смолій; члени-кореспонденти НАН України Л.А. Дубровіна, В.П. Чабай, В.А. Устименко, О.А. Щипцов, а також науковці Академії О.Ю. Петренко, О.Є. Волков, П.М. Черинько, О.М. Волошкевич, А.П. Юрченко.

Наприкінці 2022 р. в Україні було відкрито Офіс ЮНЕСКО, основною метою якого є моніторинг стану культурної спад-

щини в Україні, координація міжнародної допомоги для її відновлення та підтримка української науки і культури. Нещодавно опубліковано звіт про діяльність ЮНЕСКО в Україні в умовах війни «Rebuilding the foundations of peace in Ukraine»¹.

У 2017 р. ЮНЕСКО ухвалила програмний документ для держав-членів, який називається «Рекомендація щодо науки та науковців-дослідників»². Рекомендацію спрямовано на трансформувannya наукових екосистем з метою зміщення акценту з пріоритету забезпечення економічного зростання та продуктивності на пріоритет забезпечення добробуту та інтеграції людини в суспільстві, щоб наука давала однакову користь усім. У такий спосіб у рамках ЮНЕСКО імплементується людиноцентричний Порядок денний ООН у сфері сталого розвитку, в якому жодна людина не має залишатися поза увагою.

У цьому документі зазначено, що видатні наукові винаходи та проривні інновації можуть полегшити доступ людей до базових послуг і підвищити їхню якість — від охорони здоров'я, води та харчування до освіти, культурного життя та інформації — і тим самим сприяти різкому зменшенню нерівності всередині країн та між ними. Такий підхід може допомогти знайти відповіді на поточні та майбутні виклики, як-от зміна клімату, пандемії, надзвичайні ситуації техногенного або антропогенного характеру, війни тощо.

Тому нагальною є зміна парадигми наукової екосистеми — справедливість, інклюзія (соціальна залученість) та права людини мають стати її наріжним каменем. Рекомендація визначає бачення, дає орієнтири та пропонує заходи для такої трансформації, серед яких:

- надання жінкам і дівчатам можливості будувати наукову кар'єру;
- забезпечення доступності наукових програм для всіх;

¹ Rebuilding the foundations of peace: UNESCO's action in Ukraine.

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000384454>

² Recommendation on Science and Scientific Researchers. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000263618>

- забезпечення умов для вільної та безпечної діяльності науковців, зокрема й в обставинах конфліктів та надзвичайних ситуацій;

- сприяння формуванню в суспільстві довіри до науки та наукової культури;

- сприяння реалізації науково обґрунтованої політики.

У Рекомендації (п. 25) йдеться також про обов'язок держав розробляти політики захисту науковців та збереження дослідницьких об'єктів, наукової інфраструктури і наукових архівів, зокрема й у разі виникнення воєнних конфліктів.

З лютого 2024 р. представники НАН України беруть участь у роботі з реалізації пріоритету **забезпечення умов для вільної та безпечної діяльності науковців, зокрема й в обставинах конфліктів та надзвичайних ситуацій**, враховуючи при цьому проблеми та потреби вчених — внутрішньо переміщених осіб.

Член Президії НАН України, голова Донецького наукового центру НАН України та МОН України, директор Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова Національної академії наук України» член-кореспондент НАН України В.А. Устименко та провідний науковий співробітник цього Інституту, керівниця Центру перспективних досліджень і співробітництва з прав людини в сфері економіки А.Є. Санченко представляють Національну академію наук України в складі **міжнародного Керівного комітету з питань свободи та безпеки науковців**, що працює під егідою Сектору соціальних та гуманітарних наук Секретаріату ЮНЕСКО.

Метою діяльності Керівного комітету є розроблення та впровадження ініціатив у цій сфері, що сприятимуть імплементації державами-членами Рекомендації ЮНЕСКО щодо науки та науковців-дослідників 2017 р.

Упродовж 2024 р. і на початку 2025 р. представники Академії брали участь у розробленні й науково-аналітичному опрацюванні кількох проєктів стратегічних, програмних документів та робочих інструментів ЮНЕСКО у сфері науки, а саме:

- рішення Виконавчої ради ЮНЕСКО, пояснювальної доповіді до нього, а також Заклику

до дії та Програми з питань свободи та безпеки науковців, ухвалених під час роботи 219-ї сесії;

- Плану дій ЮНЕСКО для підтримки наукової екосистеми України (листопад-грудень 2024 р.);

- аналітичного звіту про становище українських учених «Resilient Minds: The Unseen Battles of Scientists in Wartime Ukraine», підготовленого українською громадською організацією «Science at Risk» (вересень-грудень 2024 р.);

- рамки індикаторів для оцінювання виконання державами-членами ЮНЕСКО зобов'язань у сфері свободи наукової діяльності та безпеки науковців (липень-серпень 2024 р.).

За результатами науково-аналітичного опрацювання цих документів було розроблено і подано на розгляд Сектору соціальних та гуманітарних наук Секретаріату ЮНЕСКО письмові й усні науково обґрунтовані коментарі, пропозиції та рекомендації щодо змін і доповнень до них з метою врахування небезпечного становища, проблем і потреб українських учених (зокрема, учених — внутрішньо переміщених осіб), які здійснюють наукову та науково-освітню діяльність в умовах війни та в інших надзвичайних обставинах.

Під час цієї роботи представники НАН України брали участь у таких заходах:

- 12 засіданнях Керівного комітету з питань свободи та безпеки науковців, що стосувалися, зокрема, структурної рамки національних звітів про виконання державами-членами Рекомендації 2017 р. Вперше запропоновано включити в цю рамку критерії, що стосуються свободи та безпеки науковців;

- симпозіумі ЮНЕСКО «Відродження наукової екосистеми в Україні» (11 березня 2024 р.), на якому було представлено підсумки оцінювального звіту ЮНЕСКО «Аналіз втрат українського наукового сектору, завданих війною, та їхніх наслідків», підготовленого українськими науковцями за участю НАН України та за підтримки ЮНЕСКО в рамках діяльності з моніторингу спричинених війною втрат України та надання необхідної допомоги згідно з рішенням 217-ї сесії Виконавчої ради ЮНЕСКО, що відбулася в жовтні 2023 р.;

- трьох тематичних засіданнях та круглому столі під час роботи 219-ї сесії Виконавчої ради ЮНЕСКО щодо імплементації вищезгаданої Рекомендації ЮНЕСКО 2017 р., презентації Програми ЮНЕСКО з питань свободи та безпеки науковців, обговоренні та схваленні Звіту про реалізацію заходів ЮНЕСКО, проекту Програми надзвичайної допомоги Україні (13—27 березня 2024 р.);

- вебінарі для експертів і посадовців — представників органів влади та наукового середовища з поширення знань у сфері свободи наукової діяльності та безпеки науковців (16 вересня 2024 р.);

- багатосторонніх робочих міжвідомчих консультацій щодо проекту Плану дій ЮНЕСКО для підтримки наукової екосистеми України (26 листопада 2024 р.);

- міжнародній конференції «Scientific Freedom for Sustainable Development Sciences», яка відбулася 27 листопада 2024 р.

Документи **Заклик до дії та Програма з питань свободи та безпеки науковців 2024 р.**, розроблені за участю представників НАН України, спрямовано на забезпечення функціонування відкритої та безпечної наукової екосистеми, яка заохочує генерацію та вільний рух ідей.

Представники НАН України акцентували увагу на пріоритетності забезпечення свободи та безпеки науковців, зокрема вчених — внутрішньо переміщених осіб, які працюють в умовах війни.

Заклик до дії³ збагатився п. 10, який ґрунтується на згаданому вище п. 25 Рекомендації щодо науки та науковців-дослідників 2017 р.: «Пріоритизувати захист безпеки та свободи науковців-дослідників у контексті ширших зусиль із захисту та збереження науки в усіх випадках конфліктів і надзвичайних ситуацій, у тому числі вчених, вимушено переміщених за таких обставин, і визначення конкретних кроків у цьому напрямі, зокрема в рамках зусиль під керівництвом ЮНЕСКО в цих сферах»⁴.

³ Call to Action on the Freedom and Safety of Scientists. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000389629>

⁴ В оригіналі: «Prioritize the protection of the safety and freedom of scientific researchers in the context of broader

Представники НАН України подали пропозиції щодо змін і доповнень до шести пунктів і підпунктів проєкту Програми ЮНЕСКО з питань свободи та безпеки науковців⁵. Усі вони стосувалися захисту свободи та безпеки науковців-дослідників, у тому числі науковців, переміщених унаслідок воєнних конфліктів та надзвичайних ситуацій, їхнього доступу до простору регулярного діалогу для визначення потреб і пріоритетів держав, оптимізації надання підтримки через розроблення відповідних настанов, аналітичних записок, збірників з описом передової практики, індикаторів тощо.

Ухвалена Програма спрямована на запобігання та подолання зростаючих і багатограних загроз, з якими стикаються вчені, оскільки ерозія демократичних процесів, втручання приватних інтересів, які перешкоджають змінам, сплеск дезінформації та збройні конфлікти створили підґрунтя для збільшення тиску на науковців-дослідників.

Програму дій ЮНЕСКО побудовано навколо п'яти основних засад:

1) взаємодія з державами-членами на міністерському й технічному рівнях через міністерський круглий стіл і платформу для регулярного діалогу з радниками з наукової політики та науковими спільнотами для визначення політик і практик, які сприяють посиленню захисту вчених;

2) підвищення видимості за допомогою Заклику до дії щодо свободи та безпеки вчених, який об'єднує спільні пріоритети, привертає увагу міжнародної спільноти та підкреслює актуальність цього питання, особливо в надзвичайних ситуаціях. Це охоплює підтримку включення свободи та безпеки вчених як у національні, так і в міжнародні програми, забез-

печення фінансування та формування відповідних програм;

3) збирання даних, аналіз і моніторинг, що приведе до ґрунтовних періодичних звітів про статус науковців-дослідників і створить сприятливе середовище для їхніх вільних і незалежних досліджень та отримання наукових результатів;

4) посилення інституційного потенціалу на місцях завдяки таким проєктам, як ініціатива «Зміцнення систем НТІ для сталого розвитку в Африці», а також розширення зусиль ЮНЕСКО щодо захисту дослідників у надзвичайних ситуаціях і конфліктах;

5) формування альянсів для посилення впливу Програми через налагодження взаємодії між різними ключовими зацікавленими сторонами, зокрема державами-членами, міжнародними організаціями, університетськими «парасольковими» організаціями.

До проєкту **Плану ЮНЕСКО для підтримки наукової екосистеми України** співробітники Академії внесли пропозиції щодо змін і доповнень до 17 положень, що стосуються пріоритетних напрямів та форм діяльності з його виконання. Пропозиції враховують, зокрема, інтереси українських вчених — внутрішньо переміщених осіб у контексті створення і діяльності цільової робочої групи з розроблення політики та законодавства, надання наукових грантів ЮНЕСКО, участі в роботі Українського наукового форуму, створення та використання Українського порталу наукових даних, проведення щорічної оцінки впливу на екосистему науки в Україні, діяльності наукового хабу ЮНЕСКО зі стійкості та відновлення України та ін.⁶

План дій разом з Аналітичним звітом про становище українських учених буде представлено на спеціальному заході в Україні за участю керівництва ЮНЕСКО, який планується провести в травні, а також на заході в Італії, який відбудеться у липні цього року.

efforts to protect and preserve science in all instances of conflicts and emergencies, including scientists constrainedly displaced in such circumstances, and define concrete steps in this direction, notably within UNESCO-led efforts in these fields».

⁵ Promotion of scientific freedom and the safety of scientists: A new Programme and Call to Action. <https://surl.li/yvcrqm>

⁶ Науковці Академії беруть участь у підготовці Плану дій ЮНЕСКО для підтримки української наукової екосистеми. Офіційний сайт НАН України. 02.12.2024. <https://surl.li/qpmvmx>

У 2025 р. роботу Керівного комітету зосереджено на розробленні та узгодженні структурної рамки та індикаторів оцінювання реалізації державами-членами ЮНЕСКО пріоритету, що стосується свободи та безпеки науковців. 28—29 квітня цього року за участю представників НАН України відбувся міжнародний онлайн-воркшоп з питань удосконалення проекту Інструменту оцінки стану впровадження положень Рекомендації 2017 р. щодо свободи та безпеки науковців (SoS Assessment Tool)⁷. За-

⁷ SoS Assessment Tool. <https://surveys.unesco.org/456736>

пропонований проект містить 100 індикаторів, які стосуються 10 ключових сфер, визначених Рекомендацією щодо науки та науковців-дослідників 2017 р.⁸. За їх допомогою можна краще зрозуміти масштаб і основні причини проблем у цій площині для подальшого їх предметного вивчення та розв'язання.

Дякую за увагу!

⁸ Focused implementation: the 10 key areas of the UNESCO Recommendation on the Status of Scientific Researchers (2017).

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000369170>

Volodymyr A. Ustymenko

V. Mamutov Institute of Economic and Legal Researches of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1094-422X>

UNESCO PROGRAM “SUPPORTING FREEDOM AND SAFETY OF SCIENTISTS”: UKRAINIAN DIMENSION

Speech at the session of the General Meeting of the National Academy of Sciences of Ukraine, April 30, 2025

Cite this article: Ustymenko V.A. UNESCO Program “Supporting Freedom and Safety of Scientists”: Ukrainian Dimension (speech at the session of the General Meeting of the National Academy of Sciences of Ukraine, April 30, 2025). *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2025. (6): 93—97. <https://doi.org/10.15407/vsn2025.06.093>